

Suallara cavab

Akif MƏMMƏDOV,

pedaqoji elmlər namizədi

Sual. *“Onun əleyhinə çox danışirlar” cümləsindəki “əleyhinə” sözünün tərkib hissələri hansılardır?*

A.Xəliliova, Bakı şəhəri.

Cavab. “Əleyhinə” sözü qoşmadır və müasir dil baxımından bu sözü, eləcə də digər köməkçi nitq hissələrini tərkib hissələrinə (kök və şəkilçiyə) ayırmaq münasib deyil. Məlumdur ki, qoşmalar tədricən əsas nitq hissələrindən yaranır və bu yaranma prosesi müxtəlif qoşmalarda müxtəlif mərhələdədir. “Əleyhinə” sözünün mənsubiyyətə görə dəyişməsi (əleyhimə, əleyhimizə, əleyhinizə) göstərir ki, bu söz də qoşma kimi tam formalaşmayıb, daha doğrusu, onda əsas nitq hissələrinə məxsus bəzi əlamətlər qalıb. “Haqqında” (haqqımda, haqqımızda), “barəsində” (barəmizdə, barənizdə, barəmdə) qoşmaları da belədir. Maraqlıdır ki, hər üç qoşmanı müxtəlif şəxslər üzrə mənsubiyyətə görə dəyişdirmək mümkün olduğu halda, “əleyhinə” sözü təkcə yönlük, “barəsində” və “haqqında” qoşmaları isə yerlik halda işlənir.

Göründüyü kimi, hər üç qoşmada mənsubiyyət və hal şəkilçiləri aydın seçilsə də, kökləri (əleyh, barə, haqq) müasir dilimizdə işlənmir (“haqq” sözü bir qədər fərqli semantikada işlədilir). Deməli, lazım gəlsə, bu sözləri tərkib hissələrinə yalnız etimoloji cəhətdən ayırmaq mümkündür. Məsələn, “əleyhinə” qoşmasının etimoloji kökü ərəb dilində “onun üzərinə”, “onun ziddinə” mənasında işlənən “əleyh” sözüdür (“Ərəb və fars sözləri lüğəti”, 1967, səh. 182). Dilimizdə həmin kökdən olan “əleyhdar” sözü də işlənir. “Barəsində” qoşmasının etimoloji kökü isə fars mənşəli “barə” (haqqında, xüsusunda) sözüdür.

Sual. *“Onlar bu barədə bir-birinə heç nə demədilər” cümləsindəki “bir-birinə” sözü hansı nitq hissəsidir?*

S.Əhmədova, Bakı şəhəri.

Cavab. “Bir-birinə” sözü əvəzlilikdir. Lakin orta və ali məktəb dərsliklərində haqqında bəhs edilən əvəzliliklərdən müəyyən qədər fərqlənir. Əvvəlcə, bu sözü

əvəzlik kimi xarakterizə edən ümumi cəhətlər haqqında:

- a) “Bir-birinə” sözü ismi əvəz edir. Məsələn, “Yoldaşlar bir-birinə inanmadılar” cümləsində “yoldaşlar” sözünü əvəz etmişdir.
- b) Hər hansı bir əşyanı adlandırmır, onu ümumi şəkildə ifadə edir. Bu xüsusiyyət bütün əvəzliliklərdə var. Məsələn, “o” haqqında danışılan bütün şəxsi və əşyaları, “nə isə” məlum olmayan əşyaları və s. ümumi şəkildə ifadə edir.
- c) Bu əvəzlik əvəz etdiyi isimdən asılı olaraq həm kim? həm nə? həm də hara? suallarına cavab verir. Məsələn: “İndi hamı bir-birinə (kimə?) yardım etməlidir”, “Bu iki hekayə bir-birinə (nəyə?) çox yaxındır”, “Bu iki kənd bir-birinə (haraya?) çox uzaqdır”.
- d) Misallardan göründüyü kimi, “**bir-birinə**” sözü ismi əvəz etdiyi üçün ismin suallarına cavab verir, isim kimi hallanır (**bir-birinin, bir-birinə** və s.) və qoşmalarla işlənir (**bir-biri ilə, bir-biri üçün**).

Digər qoşmalardan fərqli cəhətləri isə aşağıdakılardır:

- a) İsmi əvəz etsə də, adlıq halda işləmə bilmir, yəni “**bir-biri**” sözü ayrılıqda yox, ancaq hal şəkilçiləri və qoşmalarla işlənir. Bəzi qrammatik anlayışlarda da buna oxşar vəziyyəti müşahidə etmək olur. Məsələn, feili sifətlərdən biri **-dıq⁴** üzərinə mənsubiyyət şəkilçiləri artırmaqla (yazdığım. gördüyüm), qayıdış əvəzliyi mənsubiyyət şəkilçiləri ilə (**özü, özün** və s.) işlənir.
- b) Bəzi əvəzliliklərin konkret olaraq hansı suala cavab verdiyi aydındır. Deyək ki, **mən, sən, biz, siz, kimsə, heç kim, hər kim** və s. həmişə **kim?** sualına, **nə isə, heç nə** həmişə **nə?** sualına, **elə, belə, həmin, bütün** əvəzlilikləri isə **hansı?** sualına cavab verir. “**Bir-birinə**” əvəzliyi isə, yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi. yerindən asılı olaraq ismin hər üç sualına cavab verə bilər. Bu, həmin əvəzliyin hansı mənalı isimlərin qarşılıqlı münasibətini ifadə etməsindən asılıdır. Belə ki, insan bildirən isimləri əvəz edəndə **kim?** (müxtəlif hallarda), cansız əşya, heyvan və bitki bildirən isimlərdə **nə?**, yer bildirən isimlərdə isə **hara?** sualına cavab verir.
- c) İşlənmə yerindən asılı olaraq ya iki, ya da çoxlu əşyanın qarşılıqlı münasibətini ifadə edir: “Sənübər və Afət bir-biri ilə dost idilər” (iki şəxsin münasibəti); “Meşədəki ağaclar bir-birinə çox yaxın bitmişdi” (çoxlu əşyanın qarşılıqlı

münasibəti).

Bizcə, bu əvəzliyi yuxarıda deyilənləri nəzərə alıb **qarşılaşdırma əvəzliyi** adı ilə dərsliklərə salmaq olar.

Sual. *“Müzakirə olun”(maq), “istifadə olun”(maq), “əməl olun”(maq) feilləri hansı qrammatik mənə növündədir?*

S.Məmmədova, Bakı şəhəri.

Cavab. Bu sualın yaranması, bizcə, iki mənbə ilə bağlıdır. VI siniflər üçün “Azərbaycan dili” dərsliyinin 30-cu səhifəsində “istifadə olundu” feili şəxssiz növə misal gətirilmişdir. TQDK-nın “Azərbaycan dili” test bankında isə belə bir test təqdim olunur:

“187. Xəbəri şəxssiz feillə ifadə olunmuş cümləni göstərin.

A) Qapı taybatay açıldı. B) Adil tarda yaxşı çalırdı. C) Qanunlara niyə əməl olunmur? D) Düşməni geri çəkildi. E) Əmanət öz sahibinə qaytarıldı”. (“Azərbaycan dili” test bankı, I hissə, səh. 54).

Görmək çətin deyil ki, test tərtibçiləri düzgün cavab kimi C bəndini götürmüş, “əməl olunmur” feilini şəxssiz növ hesab etmişlər. Bizcə, hər iki mənbədəki fikir yanlışdır. Adını çəkdiyimiz dərsliyin elə özündəcə çox aydın şəkildə yazılır: “...şəxssiz növ feillər isə yalnız **-il** şəkilçisinin köməyi ilə (tapşırığa əməl edildi) düzəlir (səh. 31). Sizin sualda göstərdiyiniz hər üç feildə subyekt məlum deyil (həm məchul, həm də şəxssiz feillərdə belədir). “İstifadə olun”maq və “əməl olun”maq feillərinin işləndiyi cümlələrdə mübtəda olmur (Bu, şəxssiz növün xüsusiyyətidir), “müzakirə olun”maq feili işlənən cümlədə isə mübtədanın olması mümkündür: **“Qanun layihəsi müzakirə olundu”** (bu isə məchul növün əlamətlərindəndir). Lakin sadalanan cəhətlər həmin feilləri nə məchul, nə də şəxssiz növə aid etməyə əsas vermir. Çünki hər üç sözdə növ şəkilçilərini ayırmaq mümkün deyil; **-in⁴** şəkilçisini ayırdıqdan sonra yerdə qalan hissələr (“müzakirə ol”, “istifadə ol”, “əməl ol”) müstəqil işlənmir. Əgər növ şəkilçisini ayırmaq mümkün deyilsə, belə feilləri, şübhəsiz, məlum növə aid etmək lazımdır. Ümumiyyətlə, növ şəkilçiləri olmayan bütün feillər subyekt - iş münasibətinə baxmayaraq, məlum növdədir. Çünki qrammatik növləri müəyyənləşdirərkən subyekt - iş münasibətindən daha çox, sözün morfoloji tərkibinə (şəkilçinin ayrılması, növün təsirli və təsirsiz feildən düzəlməsi)

fikir vermək lazımdır. Əgər subyekt - iş münasibətini əsas götürsək, əslində məlum növdə olan aşağıdakı feilləri başqa növlərə aid etməliyik: **“Gün çıxdı”** - qayıdış növə oxşayır, gün həm subyekt, həm də obyektidir. **“Süd dağıldı”** - məchul növə oxşayır, südün kim tərəfindən dağıldığı (subyekt) məlum deyil. **“Uşaq dilləndi”** - qayıdış növdə olduğu kimi, subyekt (uşaq) həm də obyektidir. **“Qoşun hissələri birləşdi”** - qarşılıq növdə olduğu kimi subyektlər (qoşun hissələri) hərəkəti qarşı-qarşıya icra edir.

“Uşaqlar gəldilər” - hərəkət birgə icra olunur (birgəlik növdə olduğu kimi). **Ayıldı, bayıldı** kimi feillərdə isə qayıdış növ mənası var. Lakin göründüyü kimi, subyekt-iş (hərəkət) münasibətindən asılı olmayaraq, növ şəkilçiləri işlənmədiyindən **çıxdı, dağıldı, dilləndi, birləşdi, gəldi, gəldilər, ayıldı, bayıldı** və s. bu kimi feillər məlum növ hesab edilir. Sualda göstərilən feillər də belədir, qeyd etdiyimiz səbəblərdən onlar da məlum növdədir.

Sual. **“Mən çoxdan belə qərara gəlmişəm”** cümləsini üzvlərinə görə neçə təhlil etmək olar?

S.İmanov, Saatlı rayonu.

Cavab. **“Qərara gəlmişəm”** - feili xəbər, **“mən”** - əvəzliliklə ifadə olunan mübtəda, **“çoxdan”** - zərflə ifadə olunan zaman zərfliyi, **“belə”** isə işarə əvəzliyi ilə ifadə olunan təyindir. Cümlədə nisbətən **“dolaşıqlıq”** yaradan **“belə”** sözünün feili xəbərə aid olsa da, tərzi-hərəkət zərfliyi yox, təyin kimi işlənməsidir. Nəzərə almaq lazımdır ki, həmin söz frazeoloji feillə ifadə olunan xəbərin ancaq birinci tərəfinə (**“qərara”**) aiddir, onun necəliyinə işarə edir. Təbii ki, bu da **“qərara aldım”** frazeoloji birləşməsinin tərəfləri arasında sabitləşmənin tam başa çatmaması ilə bağlıdır. Aşağıdakı cümlələrdə də bu halı müşahidə etmək olur: 1) Məlik axırda bu qərara gəldi ki, ora adam göndərsin; 2) Uşaqlar bu işə ciddi həvəs göstərmədilər; 3) Hökmdar dərin xəyala getmişdi. Cümlələrdəki **“bu”**, **“ciddi”** və **“dərin”** sözləri feili xəbərlərin birinci tərəflərinə aid olan təyinlərdir.

Xəbəri **başə düşmək, qulaq asmaq, əldən düşmək** kimi tərəfləri tam sabitləşən frazeoloji feillərlə ifadə olunan cümlələrdə bu hal mümkün deyil. Məsələn: **“Mən çoxdan belə başə düşmüşəm”** tipli cümlələrdə **“belə”** sözü tərzi-hərəkət zərfliyidir.

Sual: “Qızlar pencər yığmaqdan qayıdırdılar” cümləsindəki “pencər yığmaqdan” birləşməsi hansı cümlə üzvüdür?

H.Əliyeva, Göyçay rayonu.

Cavab. “Pencər yığmaqdan” birləşməsi yer zərfliyidir. Cümlədə həmin birləşmənin qızların qayıtdığı yeri bildirməsi çox aydın hiss olunur və “nədən?” yox, “haradan?” sualına cavab verir. İşləndiyi halı dəyişmədən bu birləşmənin obyekt mənasını gücləndirməklə onu tamamlıq yerində işlətmək olar. Məsələn: “Odun gətirmək **pencər yığmaqdan** çətindir”; “Qızlar **pencər yığmaqdan** zövq alırdılar” və s.

“Azərbaycan dili və ədəbiyyatı tədrisi”, 2002, №1